

Хижняков В. Чернігівська старовина / підгот. до друку і вступ. ст. О. Б. Коваленка, А. Л. Курданова, О. Я. Рахна. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 352 с.

Поява нового видання на полиці, яку можна умовно назвати «література про чернігівські старожитності», – небуденна подія для всіх, хто цікавиться історією рідного краю. На цей раз читачам запропонували добірку вибраних творів Василя Хижнякова – голови міської думи Чернігова (по-сучасному – мера), голови губернської земської управи. І вже в цьому виборі упорядниками автора та його доробку криється, як на нас, їхнє розуміння актуальності даної книги – в умовах, коли в країні здійснюється реформа, покликана розширити права місцевих громад і відповідно повноваження їхніх виборних владних органів, – показати у всій красі постать і справи керівника міського та губернського рівнів, котрий може вважатися якщо не еталоном громадського діяча, то принаймні гідним взірцем для наслідування.

Отім, у стислій і водночас інформаційно насиченій вступній статті її автори не вживають «високих» слів і дефініцій, скромно обмежившись визначенням суспільної та історичної ваги В. Хижнякова: «відомий громадський діяч та історик» – так його схарактеризовано на початку. Очевидно, при цьому ставилася мета – показати масштаби особистості крізь призму його справ, участі у розв'язанні важливих для міста, повіту й цілої губернії конкретних питань містобудування, вдосконалення освіти та розвитку земської діяльності в цілому. Практично історико-біографічний нарис створений на базі місцевих джерел і розвідок теж переважно чернігівських авторів. Ретельність у відборі фактажу та аргументовані висновки дали змогу відтворити як історичний портрет громадського діяча другої половини ХІХ – початку ХХ ст., так привабливий образ непересічної особистості.

Свого часу, тобто 100 років тому, чернігівці були вражені обставинами смерті В. Хижнякова – він відійшов у ніч з 27 на 28 лютого 1917 р., якраз у той час, коли в Петрограді перемогла демократична революція. Як писалося у тогочасній статті, присвяченій пам'яті небіжчика, він помер «в той час, коли звільнення Росії фактично уже відбулося», помер, «не побачивши обігваної землі – вільної Росії»¹. Автори вступної статті наголосили, що доробок В. Хижнякова складає понад 100 праць, серед яких є історичні розвідки, нариси про функціонування органів місцевого самоврядування, мемуари, некрологи [с. 18]*.

Отже, можна сподіватися, що дане видання – це перша ластівка у справі републікації праць та пропаганди доробку одного зі знаних громадських діячів Чернігівщини. До книги увійшло 5 праць В. Хижнякова, різних за тематикою й обсягом, але об'єднаних чернігівськими сюжетами. Усі вони раніше друкувалися, а розвідка «Чернігівська старовина», яка дала назву збірнику, після першодруку в «Киевской старине» була вміщена в «Земском сборнике Черниговской губернии», а згодом видана й окремою відбиткою.

Як історикам нам імponує суттєва риса вдачі В. Хижнякова: він залишався упродовж свого життя відданим своєму фаху історика, набутому в університеті св. Володимира. Очевидно, саме непідробний інтерес до минулого й необхідні професійні навички надихнули його на «знайомство» зі «станом архіву міської думи» у 1885 р., спонукали не тільки до його впорядкування, але й копіткої роботи над справами, що привело до появи виписок. Звернутися до них, як повідомив автор у стислій передмові, з метою підготовки до друку пощастило тільки через багато років [с. 25].

Як публікатор документів Чернігівського міського самоврядування другої половини ХVІІІ – початку (першої декади) ХІХ ст. В. Хижняков не прагнув до осучаснення тодішніх реалій і критики прорахунків та помилок своїх попередників, однак не приховував і того, що багато чого з порядків в імперії залишилося незмінним до кінця ХІХ ст. А ми тепер можемо з повним правом сказати: й значно довше. Достатньо лише прочитати невеличкий розділ «Переїзд імператриці Катери-

* Тут і далі в квадратних дужках поклики на рецензоване видання.

ни II через Чернігів» [с. 42–45], щоб переконатися, що сумнозвісні «потемкинские деревни» насаджувалися повсюдно. Добре розуміючи всі нюанси ведення міського господарства, автор зі співчутливою іронією змалював митарства міської пожежної команди – історія замовлення й виготовлення 5 «труб» для неї тяглася з 1787 р. до початку наступного століття, як і проблема власного приміщення [с. 46]. Нарис густо насичений інформацією, що представляє інтерес не тільки для дослідників комунального господарства, але й топоніміки та топографії міста, взаємин між національними групами мешканців Чернігова, стану соціальних відносин, взагалі поціновувачів старожитностей. При цьому в ньому відсутні відверто анекдотичні випадки. В. Хижняков лише зрідка піддався спокусі прокоментувати той чи інший документ, але нечисленні вкраплення його роздумів сьогодні викликають зацікавлення й розуміння читача. Так, коментуючи зміст указу тодішнього губернатора про поліпшення становища мешканців чернігівської в'язниці – «острога» (1788 р.), він зауважив: «З приводу наведеного указу А. С. Милорадовича не можна не помітити, що взагалі ділові папери того часу не відзначалися таким сухим формальним тоном, який утвердився в них за останній час. У них незрідка проступає наївність, інколи звучить гумор, а інколи висловлюються, як в указі про тяжке становище колодників, високі людські почуття» [с. 50]. Про становище українського населення в документах не йшлося, але автор виокремив невдоволення чернігівців не тільки єврейськими ремісниками й торговцями, але й «різними приїжджими великоросійськими людьми», що відкривали «харчевні», не маючи на те права [с. 32]. В іншому місці він знову торкається проблеми конкуренції з великоросами. Пояснення питання, чому останні виявилися «більш вправними майстрами», звучить у нього просто: «Зрозуміло, що в Малоросії, яка упродовж двох століть не мала відпочинку від воєн, усобиць, і татарських набігів, котрі розорили її вкрай, промисловість розвинути не могла» [с. 52]. Відсутність висновків або принаймні завершальних рядків у нарисі наштовхують на думку, що, можливо, дана робота не закінчена, й автор планував ще раз звернутися до своїх виписок із міського архіву.

Історія заснування чернігівської жіночої гімназії (1865 р.), попри свою стислість, привертає увагу не тільки чітким з'ясуванням фактографічної сторони, але особливо теплою, щирістю у відтворенні діяльності ініціаторів і благодійників цього важливого для губернського центру заходу губернатора князя С. П. Голіцина та його дружини Любові Петрівни. Власне, В. Хижняков уважав «першу леді» губернії «справжньою душою всієї справи» [с. 66]. Зі зворушливою щирістю він писав про першого директора гімназії І. Дорошенка. Тоді автор – молодий викладач чоловічої гімназії – разом з іншими колегами «групувалися довкола Іллі Петровича, який був значно старшим за нас. Його незвичайна гуманність, любов до справи, пристрасний інтерес до всього світлого, нового, живого особливо приваблювали до нього молодь. Життя його, вся діяльність і ставлення до оточення були просякнуті такою строгою моральністю, що він був для нас живою совістю» [с. 67]. Звернення до історії жіночої гімназії, крім пошанування її засновників, мало на меті, очевидно, й досягнення значно приземленіших цілей: привернути увагу громадськості до важкого матеріального становища навчального закладу, чий річний бюджет у 20 з лишком тисяч рублів наприкінці століття вже не відповідав потребам [с. 71].

Значно більший за обсягом (понад два друкованих аркуші) історичний нарис «Народна освіта в Чернігівській губернії», присвячений висвітленню розвитку земської освіти, написано в академічній манері: його характеризують переважання узагальнюючих фактів, статистичний аналіз, майже повна відсутність персоналій і живих спостережень автора, зате охоплення майже всіх повітів, об'єктивний показ вузьких місць і прямих недоліків у роботі шкіл, – все це робить його прекрасним джерелом до вивчення стану початкової освіти в губернії у другій половині XIX ст. Як «давній земський гласний», автор «закінчуючи свій нарис», поділився з читачами своїми враженнями щодо ролі земських установ у справі поліпшення ситуації з народними школами. «Якою великою не є тепер земська апатія взагалі, – зазначив він, – але в цих питаннях будь-яка жива пропозиція заперечень майже не викликає» [с. 133].

Позитивна роль земства, на цей раз повітового, відзначена і в ще одному великому нарисі В. Хижняка, який побачив світ у одному з московських видавництв у 1916 р. Йдеться про виконання постанови зібрання Чернігівського повітового земства про створення ювілейного видання, де б підбивалися підсумки 50-річного розвитку цієї інституції. Автор поставився до виконання цього завдання з властивою йому відповідальністю. Перечитавши його «нарис», розумієш, що всі питання поточної діяльності місцевих земців висвітлені майже ідеально. Якби хтось, зовсім незнайомий з Чернігівщиною, але такий, що добре знав реалії тогочасної Російської імперії, прочитав цю історико-краєзнавчу працю, то відразу побачив би різницю між політикою владних органів, єдиною у всій імперії, і діяльністю місцевих земців, що прагнули, долаючи сотні проблем, до поліпшення життя селян. У книзі немає прямої критики дій центральної влади, але автор відверто висміяв безтолковість повітової поліції (епізод з виконанням «дорожньої повинності» у березні 1891 р.) [с. 202].

Натомість заходи земців, хоча вони й не завжди закінчувалися бажаним результатом, автор описує зі співчуттям і розумінням. У нарисі згадується багато осіб, особливою повагою користуються прізвища вчителів і медиків. Так, В. Хижняков наголосив, що з обранням головою повітової управи Д. Тризни (у минулому земського лікаря) «діло земської медицини в повіті дуже пожвавилось» [с. 242]. Як діяч ліберального напрямку, він все ж таки віддав належне й ворожій загальній меті земського руху діяльності правих у повітовому земстві, тобто показав ту боротьбу, що точилася у земських органах упродовж усього часу їхнього існування. До нарису додані кошториси повітового земства, списки гласних, карти повіту, що знову ж таки робить републікацію важливим джерелом.

Якщо дотримуватися хронології, то першою з праць, вмішених у даному збірнику, була історія спорудження водогону в Чернігові (1880 р.). Попри виразну приземленість цієї події, для мешканців губернського міста вона мала колосальне значення. Не випадково у вже згадуваному некролозі М. Могилянський підкреслив: «З іменем В. Хижнякова нерозривно пов'язано облаштування в Чернігові водогону». На початку 70-х рр. XIX ст. смертність у місті суттєво перевищувала народжуваність. Водогін поліпшив якість питної води, зменшив негативні наслідки епідемій, зокрема, й черевного тифу². На нашу думку, поява краєзнавчої розвідки міського голови – його подвійна заслуга: перед тодішніми мешканцями і теперішніми дослідниками Чернігова.

Текст нариса «Про облаштування водогону в Чернігові» засвідчує постійний інтерес міського самоврядування та його керівника до всіх аспектів його спорудження – вибір і ухвалення проекту, налагодження стосунків із постачальниками, будівельниками, споживачами, кошториси тощо. Не маючи змоги належно оцінити технічну сторону питання, мусимо відзначити прямо таки титанічні зусилля міського голови розібратися в усіх тонкощах водогінної справи. Якраз у реалізації таких конкретних і дуже нелегких у виконанні об'єктів комунального господарства і проявився його талант керівника.

Варто віддати належне упорядникам збірника – для першої (сподіваємося, не останньої) публікації науково-публіцистичної та історико-краєзнавчої спадщини В. Хижняка – вони підібрали праці, здатні зацікавити читачів із різними уподобаннями. Збірник оснащений необхідним науковим апаратом – примітками (хотілося, щоб вони були трохи розлогішими), анотованим іменним та географічним покажчиками.

1. Могилянський М.М. †В.М. Хижняков / М.М. Могилянський // Черниговская земская газета. – 1917. – 4 августа (№ 59). – С. 7.

2. Там само.

Тамара ДЕМЧЕНКО, Любов ШАРА